

4. Доступно з: <http://zaxid.net/newsua/2008/12/25/113629/>;
5. Доступно з: http://www.ng.ru/scenario/2008-07-22/14_passport.html;
6. Доступно з : <http://val.ua/economic/region/195776-print.html>;
7. Газета по-киевски, 15.08.2006;
8. Газета по-українськи, 06.2006;
9. Сегодня, 18.02.2004;
10. Голос України 24.12.03;
11. Рябчук, А. (2005) Зайві люди: бездомні на вулицях Києва. К.: Четверта Хвиля – 100 с.;
12. Політика і культура, 6 -12.08.2002;
13. Україна Молода 23.03.2005;
14. Stone D.A.(1989) Casual stories and the formation of policy agendas. Political Science Quarterly 104: 281-300;
15. Доступно з:http://mlsp.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=3F52D47820665BB629AC09641DE5DFFF?art_id=59387&cat_id=34950;
16. Рябчук А. Соціальне виключення у міському середовищі// „Соціальна політика і соціальна робота”, № 1, 2008.

Козьма В.В.

*кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Всебічний аналіз різних аспектів та конкретних проявів демократії протягом тривалого часу об'єднує зусилля великої кількості вітчизняних та зарубіжних вчених. Здійснені ними дослідження привели до формування важливих висновків та концептуальних узагальнень, які дають можливість вияснити основні закономірності та особливості інституціоналізації демократії, усвідомити фактори, які обумовлюють характер інституційних змін, уточнити суть проблем, що постають перед країнами під час суспільних трансформацій, виявити шляхи та можливості їх найбільш ефективного вирішення, на кінець, оцінити реальні перспективи політичного розвитку в країнах, які переживають демократичні зміни.

Для пояснення суті демократизації політологами висуваються багаточисельні теорії, встановлюються різні фактори, які її викликають та сприяють, серед них, наприклад, високий рівень економічного зростання, соціальний плюралізм, сильний середній клас, традиції терпимості та компромісу і т.п. Пошук “так званої загальної для всіх, універсальної незалежної змінної, яка могла б відігравати визначальну роль при поясненні політичного розвитку різних країн, якщо і не тавтологічний, то майже напевне приречений на невдачу... Не існує єдиного фактору, який міг би слугувати достатнім поясненням розвитку демократії у всіх країнах” [1].

Перспективи модернізації та демократизації в значній мірі залежать від стану свідомості народу, від ступеню його готовності прийняти та реалізувати основні принципи ринку та політичної демократії. Інакше кажучи, необхідно, щоб кожний народ „дозрів” до відповідних форм та механізмів політичної самоорганізації. Цього можна досягти в результаті тривалого історичного досвіду.

„Демократія може утвердитись та інституціоналізуватись на конкретному національному ґрунті тільки у тому випадку, якщо загальноприйняті демократичні цінності та норми стануть загальноприйнятими установками більшості населення. Але для того, щоб стати дійсним демократом у власному розумінні цього слова, людина повинна народитись, вирости, соціалізуватись у відповідному соціокультурному середовищі. Людська природа є такою, що вона не може не ідентифікувати себе з певною культурою, традицією, з чимось таким, чим вона пишається, – власною мовою, власною символікою, тим, що робить людину такою, якою вона є” [2].

І хоча не з усіма подібними міркуваннями про людину та демократію можна погодитись, історія вчить, що демократія – благо лише тоді, коли вона відповідає політичній культурі та менталітету народу, має необхідні економічні, соціальні та духовні передумови. Інакше вона вироджується в охлократію – владу натовпу, яким керують демагоги, призводить до хаосу, анархії та, в результаті, до диктаторських режимів.

Можливі три шляхи демократизації:

- трансформація, коли все ще сильне правляче угруповання диктує опозиції умови пакту про демократизацію країни;

- перегрупування, коли встановлюється паритет сил між правлячим режимом та опозицією, в результаті чого зміна урядів відбувається шляхом переговорів;

- заміна правлячого режиму опозицією, яка опирається на підтримку мас "знизу".

І все ж таки, прагнення населення сучасного світу до демократичних форм правління не випадкове. При наявності певних соціальних передумов демократія має ряд переваг над іншими формами правління.

Як правило, передумови демократії поділяються на об'єктивні внутрішні, що характеризують ситуацію (економічну, культурну, соціопсихологічну), яка складається в тій чи іншій країні у процесі історичного розвитку та спонукає її стати на шлях демократії і більш чи менш успішно рухатися по ньому; об'єктивні зовнішні, які вказують на вплив геополітичного становища та міжнародних відносин, на вибір державою напрямку розвитку та на її спроможність перейти до демократії, на значення процесів глобалізації, що впливає на внутрішню та зовнішню політику держави, створює певне середовище, в якому здійснюється демократизація; суб'єктивні причини, пов'язані зі свідомими діями людей (насамперед інтелектуальної та політичної еліти), які демонструють певний ступінь розуміння проблем, що постали перед країною, й можливостей їх розв'язання за допомогою демократичних механізмів, виявляють волю й уміння керувати процесом переходу до демократії [3].

Соціально-економічні передумови демократизації.

До соціально-економічних передумов демократизації можна віднести ринкову економіку, високий рівень економічного розвитку та певний рівень матеріального достатку населення. С.Ліпсет, який досліджував зв'язок між рівнем економічного розвитку держав та їх політичним устроєм, вважав, що демократизація залежить від багатьох факторів, але рівень соціально-економічного розвитку є її „основною та необхідною умовою” [4].

Однією з важливих передумов демократії виступає ринкова, конкурентна економіка. Історія не знає прикладів існування демократії в державах без ринку та приватної власності. Ринкова економіка перешкоджає концентрації економічної та політичної влади в руках однієї з груп суспільства або партійно-державного апарату. Вона забезпечує автономію індивіда, захищає його від тоталітарного державного контролю, стимулює розвиток у нього таких необхідних для демократії якостей, як прагнення до свободи, відповідальність, комерційність. Без ринку не може бути громадянського суспільства, на якому базується сучасна демократія. Маючи потребу в конкурентних ринкових відносинах, демократія в повній мірі сумісна із значним розвитком системи державних підприємств та соціального забезпечення. Але це жодним чином не змушує щоразу догматично схилитися перед неупорядкованою комерцією чи вільними ринками. Більше того, серйозні прибічники вільних ринків, на відміну від заповзятих прихильників глобалізації, розуміють важливість

політичних інституцій для ефективного функціонування вільних ринків, у чому переконує строкатий досвід ринкових реформ у посткомуністичному світі. Тут важливо зазначити, що в сучасному світі практично не знайти (в рамках останніх п'ятидесяти років) жодної країни, яка досягла би успіху, проходячи в поставторитарній обстановці до ринку через суміщену з ним демократію. “Одночасно ринок та демократія можуть успішно утверджуватись лише в країнах, де ринок, і демократія присутні у свідомості, практиці, традиціях їх народів. Наприклад, в Польщі ринок та демократія, за роки перебування в соцтаборі, не тільки не забулися, але за великим рахунком і не зникали.

По-іншому складається в державах, що переходять до ринку та демократії в поставторитарній та, більше того, посттоталітарній ситуації.

Як правило, успіх на кожному з напрямків приходить лише у випадку певної черговості, а не одночасності ринкових та демократичних змін. Успіх, зазвичай, досягається лише там, де черговість має такий вигляд: спочатку ринок, потім демократія” [5]. А для країн, економіка яких не розвивається, демократія може стати конче небезпечною.

Ще однією важливою економічною передумовою демократії є відносно високий рівень індустріального та економічного розвитку в цілому, що призводить до створення багатоманітної, комплексної, з великою кількістю взаємозв'язків економіки, яку авторитарним режимам важко контролювати. Історичний досвід засвідчив, що за економічними показниками демократичні країни значно випереджають авторитарні та тоталітарні держави. Більше того, розвиток економіки сприяє посиленому зростанню середнього класу, що стає більшою частиною суспільства, представники якого є найбільш активними прихильниками демократизації.

Але прямої причинної залежності між рівнем економічного розвитку та демократією немає. Це доводить цілий ряд історичних фактів. Так, наприклад, США перейшли до демократії ще в XIX ст. на переважно доіндустріальній стадії розвитку. В той самий час, незважаючи на відносно високий промисловий розвиток СРСР, НДР, Чехословаччини, Південної Кореї, Бразилії та деяких інших країн, там ще донедавна існували тоталітарні або авторитарні режими.

Теоретичне обґрунтування кореляції рівнів розвитку демократії та економіки таке: більш розвинена економічна система забезпечує збільшення прибутків, кращу освіту та формування багаточисельного середнього класу. В свою чергу зростаючі прибутки та освіта призводять до зменшення радикалізму серед найнижчих класів та зростанню еволюційної перспективи. Значна питома вага середнього класу в соціальній структурі та достатньо міцні економічні позиції малого та середнього бізнесу на ринку праці, є необхідними умовами розвитку стабільних інститутів демократії.

Суспільне багатство має сприятливий вплив на демократизацію суспільства у тому випадку, якщо воно сприяє вирівнюванню соціальної нерівності. Це – наступна передумова демократії. Доведено, що поляризація соціальної нерівності викликає гострі політичні конфлікти, вирішення яких часто неможливе за допомогою демократичних інститутів та методів. Тому поляризація суспільства на багатих та бідних – серйозна перешкода для демократії, хоча ця форма правління неможлива і при зрівняльному розподілі благ.

Для демократії найбільш сприятливою є модель декомпозиції соціальної нерівності, що переважає в сучасних індустріально розвинених країнах. Ця модель не допускає концентрації різноманітних дефіцитних благ (прибутку, багатства, престижу, влади, освіти та ін.) в одній соціальній групі (класі), а вимагає їх розсосередження в суспільстві так, щоб індивід, який має низький показник в одному відношенні (наприклад, у доступі до влади), міг компенсувати собі це за рахунок володіння іншими благами (наприклад, високим прибутком та освітою). Така структура соціальної нерівності перешкоджає статусній поляризації суспільства та виникненню гострих масових конфліктів.

Декомпозиція соціальної нерівності в значній мірі співпадає з такою загальною передумовою демократії, як соціальний плюралізм. Він означає багатоманітність соціального складу населення, наявності в ньому не відносно однорідної, аморфної маси, а чітко

сформованих класів, професійних, регіональних, релігійних, культурних, етнічних та інших груп, які мають певну колективну свідомість. Такі групи стримують тенденцію до концентрації державної влади, виступають протидією силам, які прагнуть до її монополізації, створюють можливість встановлення ефективного контролю влади. Соціальний плюралізм характеризує розвиненість громадянського суспільства, його здатності до формування незалежних від держави партій та груп інтересів, тобто до політичного плюралізму.

Соціальний плюралізм не протирічить такій важливій передумові демократії, як наявність багаточисельного та впливового середнього класу, оскільки сам цей клас внутрішньо диференційований та складається з різних груп, близьких за важливими стратифікаційними показниками: прибутком, освітою та ін. Середній клас вирізняється високим рівнем освіченості, розвитком самосвідомості особистості, почуттям власної гідності, компетентністю політичного судження та активністю. Він більше, ніж нижчі та вищі верстви, зацікавлений в демократії. В сучасних західних демократіях середній клас складає більшість населення. Не випадково їх нерідко називають суспільством „двох третин”, що відображає благополучне існування в них приблизно двох третин всіх громадян.

Соціокультурні та духовні передумови демократизації.

До об'єктивних внутрішніх соціокультурних передумов демократизації належить перш за все розвиток громадянського суспільства. Це ще одна підвалина демократичного ладу, але водночас і вияв соціальної демократії та свободи. „Світовий досвід свідчить, що джерелом політичної активності має в демократичному процесі та фундаментом для реальної демократії є розвинене громадянське суспільство. Становлення зрілого громадянського суспільства в Україні затягнеться на десятиліття, проте деякі його елементи та структури вже сьогодні стають опорою для утвердження сильної демократичної влади”[6]. Важливим наслідком розвиненості громадянського суспільства є формування соціального капіталу та громадянської політичної культури, які підвищують інтенсивність та поліпшують якість громадянської участі, запобігають зловживанню владою. Деяко перефразувавши одного із провідних дослідників громадянського суспільства Е.Геллнера, можна стверджувати, що громадянське суспільство – це множинність соціальних інститутів, які мають прямий вихід та слугують підставою для створення політичних інститутів та політичної діяльності. Там, де існує розвинене громадянське суспільство, люди позитивно сприймають правові норми та добровільно їм підкоряються; вони мають розвинене почуття обов'язку та відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому та створюють сприятливе соціальне середовище для функціонування демократичних політичних та правових інститутів [7].

Одним з важливих факторів демократизації є міжнародні політико-комунікаційні зв'язки, які витікають з сучасного високого рівня розвитку глобальних інформаційних систем. В результаті все більше представників середнього класу, в основному інтелігенція, переймаються такими цінностями демократії, як індивідуальні свободи, право на вільнодумство, право на політичну участь, та ін. Зазначимо, що діяльнісний, поведінковий аспект політичної участі середнього класу є необхідним елементом його соціально-політичної самоорганізації. Між тим, складність та суперечливість процесу формування групової політичної ідентичності сучасного українського середнього класу, в умовах політичної модернізації, проявляється в його реальній включеності у політичні процеси, що відбуваються в нашій країні.

У свій час ще М.Вебер доводив, що основною причиною зриву модернізації, як правило, є не супротив інноваціям традиційного середовища, а відсутність нового інституціонального рівня, у рамках якого могла б здійснюватися продуктивна взаємодія різних економічних та ціннісних систем. У тому, щоб середній клас перетворився в політично чітко структуроване і організоване ціле, щоб з'явилась широка мережа професійних та політичних організацій, які виражають та відстоюють його інтереси, зацікавлений не тільки сам середній клас, але й український соціум в цілому.

Не буде перебільшенням сказати, що політичний розвиток нашої країни в значній мірі

залежить від того, чи зуміють середні класи скористатися можливостями створити відповідні економічні та політичні інститути, що надані ринковою економікою та демократизацією.

Потрібно визнати, що в об'єктивному соціально-політичному контексті, на фоні якого має розвиватися процес політичної інституалізації середнього класу в сучасній Україні, можна виділити ряд факторів, що перешкоджають цьому процесові:

1. Нестабільність функціонування соціально-економічних та соціально-політичних інститутів, слабкість, суперечливість та вибірковість дій системи санкцій з боку цих інститутів.

2. Відсутність чітко налагоджених та постійно функціонуючих механізмів спілкування державної влади та суспільства.

3. Неузгодженість в діях політичної та економічної еліти, відсутність внутрішньої згуртованості, конфліктність міжелітної взаємодії.

4. Відсутність ціннісної системи, яка визнавалась би більшістю населення в якості моральної основи життєдіяльності та, одночасно, виступала би в якості регулятора соціальних дій.

Інституційне середовище сучасного українського суспільства ще не оформилось остаточно у відповідності з демократичними традиціями та ринковими основами господарської діяльності. Вплив інституційних установок не тільки на діяльність господарських суб'єктів, але і на повсякденне життя людей все ще незначне, а громадяни як і раніше, як і в 90-ті роки минулого століття, практично не розраховують на підтримку та захист відповідних соціальних інститутів.

Цими факторами можна пояснити те, що український середній клас, в своїй більшості, відсторонений від суспільного та політичного життя країни.

У процесі політичної та економічної модернізації, яку переживає наше суспільство, в ході змін у соціальних та політичних системах адаптація до нової реальності вимагала від населення стільки сил, що колективна політична діяльність об'єктивно перемістилася на периферію інтересів людей, які утворили за роки реформ середній клас. Громадянська позиція середнього класу фактично ще не сформована, готовності до спільних дій немає, що суттєво обмежує його можливість колективно впливати на діяльність політичних інститутів та на соціально-політичні процеси в цілому.

В основному представники українського середнього класу живуть в середині мікросоціальних осередків ближнього соціального оточення, в кращому разі – в рамках своїх професійних спілок. Сьогодні середній клас, в основній своїй масі, – скоріше потенційний, ніж реальний, соціально-політичний актор, діяльність якого направлена переважно на відстоювання локальних, низових інтересів, а не на які-небудь соціальні зміни. Співпричетність до справ країни не є знаковою величиною, і навіть відношення до власних довготривалих інтересів ставиться в пряму залежність від можливості отримати ту чи іншу особисту користь.

Серед причин даного становища необхідно вказати і на те, що сьогодні в Україні не склались ефективні механізми комунікації між владою та суспільством. У світовій демократичній практиці головним засобом цієї комунікації виступають політичні партії. Ендрю Хейвуд даний політичний інститут визначає як „основний механізм сучасної політики, який включає в себе групу людей, спеціально організованих з метою прийти до влади, отримавши перемогу на виборах або іншим шляхом... В такій якості партія представляє собою важливу скріплюючу ланку між державою та громадянським суспільством, між урядовими закладами та групами інтересів” [8].

Політичні партії своїм корінням ідуть у товщу громадянського суспільства, де зароджуються та оформлюються групові інтереси, але при цьому через свої керівні інстанції партії врастають в механізм державного управління. Саме тому ми можемо розглядати їх в якості агентів двостороннього зв'язку між громадянським суспільством та державою.

Представлені сьогодні в політичному просторі України політичні партії фактично не виконують важливу політичну функцію будь-якої партії – трансляцію інтересів

громадянського суспільства або його певної частини до держави.

Партії, не обтяжуючи себе кропіткою роботою з різними групами інтересів та соціальними спільнотами, в тому числі і з середнім класом, до якого вони активно апелюють під час виборчих компаній, надають перевагу іншим засобам, для формування своєї соціальної бази підтримки, і перш за все – маніпулятивним механізмам засобів масової інформації. Обмін інтересами політичних партій з громадянським суспільством по комунікаційному та організаційному каналах практично не має зворотнього зв'язку. Спілкування носить не дискусійний, а нотаційний, повчальний характер – партії „нав'язують” суспільству свої позиції, які трансформуються політтехнологами в суспільну думку.

І, в підсумку, потрібно відмітити і такий фактор, як „олігархізація” сучасної української влади, адже, як відомо, саме властні групи задають направленість інституційним змінам. Звуження самого простору як публічної політики, так і суспільної самодіяльності можна розглядати як одну з причин політичної апатії середніх верств.

В силу вище перелічених обставин в Україні не даний момент немає політичних структур, які б виражали інтереси різних соціальних груп, що утворюють середній клас, та політичних лідерів, здатних очолити рух на захист його інтересів.

На нашу думку, партією, яка здатна стати виразником та провідником інтересів середнього класу, може стати партія соціального центрризму. Відомо, що „політичний центрризм” визначається у двох формах. Перша з них (відома також як „третя сила”) – об'єднання в урядову формацію поміркованих представників партій з двох протилежних таборів, які досягли консенсусу задля управління країною. Це є коаліційність у центрі. Друга форма – це прагнення створити в центрі умовної політичної шкали стабільну самостійну формацію (зазвичай із декількох дрібних партій), яка відхиляє ідейні та програмні пререференції як лівих, так і правих з тим, щоб мобілізувати в підтримку своєї компромісної платформи електоральну більшість. Декілька партій на центристській платформі, які представляють інтереси сучасного українського середнього класу, і які відстоюють соціальну справедливість та національний інтерес, здатні заповнити незайману нішу „партії середнього класу”.

Крім політичних партій, важливим елементом громадянського суспільства та системи політичного і соціального представництва середнього класу є організації та асоціації малого бізнесу. Існують об'єктивні фактори, які „викликають” до життя подібні асоціації у всьому світі. Середні та дрібні підприємці, як і значна частина менеджерів відчувають безпосередній тиск бюрократії на свої інтереси у вигляді непосильних податків, свавілля чиновників, корупції тощо.

В Україні незначна кількість підприємців входять до яких-небудь ділових асоціацій.

Таким чином, ми можемо говорити про дуже низький рівень асоціювання та самоорганізації українського малого та середнього бізнесу.

Асоціальний синдром та атомізація підприємницької верстви – наслідок відсутності культури спільних дій українського соціуму. Культура суспільної діяльності не могла сформуватися в умовах „реального соціалізму”, де активність такого роду, не контролювана і не ініційована владою, знаходилась під заборонаю і не встигла виробитись за роки ліберальної модернізації. Між тим, атомізація малого бізнесу не тільки заважає йому відстоювати перед владою своє право на існування та розвиток, але і залишає його важливого ресурсу ефективної та інноваційної економічної діяльності.

Підприємницькі організації, які існують в Україні на даний момент, оцінюються більшістю самих підприємців як неефективні та такі, що реально не захищають їхні інтереси. Роль основних структур підтримки розвитку малого бізнесу частіше за все виконують соціальні мережі. Саме від свого найближчого оточення підприємець початківець отримує і відповідний імпульс до заняття бізнесом, необхідні ресурси та необхідні знання та зв'язки.

Середній клас – у тій його частині, що відноситься до менеджерів та підприємців – хоч і розуміє, що існуючі політичні та соціально-економічні відношення, перш за все влада бюрократії, утискають їх матеріальні та професійні інтереси, але не вважають спроможним ефективний колективний захист своїх інтересів.

Таким чином, на даний момент політична апатія значної частини середнього класу не дозволяє нам говорити про нього як про соціальну базу сучасної представницької системи.

Середній клас не має політичних лідерів та політичних організацій, яким міг би довірити представлення своїх інтересів, не дивлячись на те, що багато партій, особливо ті які називають себе „правими”, заявляють про себе як про виразників його поглядів. У дійсності в Україні немає партійних структур, які відстоювали б інтереси даного соціального утворення.

Проблема полягає в тому, що реальні інтереси середнього класу не артикульовані ним самим, і він нікого не висунув зі свого середовища, хто міг би їх представляти, тому в першу чергу необхідний розвиток власної ініціативи середнього класу щодо захисту своїх інтересів, його самоорганізація, втручання у велику політику, висування власної соціальної та політичної еліти, формування суспільних рухів та партій, здатних змінити співвідношення сил у суспільстві.

У процесі зміни основ соціальної системи, зміни життєвих орієнтирів і всього способу життя, адаптація до нової реальності вимагає стільки сил, що політична активність об'єктивно зміщується на периферію інтересів людей. Проте сьогодні відсутність конкретних політичних та суспільних суб'єктів, які здатні представляти та відстоювати перед владою повсякденні економічні та соціальні інтереси всіх груп, що утворюють український середній клас, делегітимують саму ідею „демократії участі”, тому представники середніх класів повинні самі, не чекаючи „команди зверху”, створити громадські організації та механізми колективної дії, які дозволять їм слугувати протиположною олігархії та оплотом демократії в країні.

Розвиток у підприємницьких колах, зокрема і в середньому класі, потенціалу соціальної солідарності та громадянської позиції здатне відіграти конструктивну роль у формуванні основаної на такій ідентичності громадянської активності та громадянського суспільства, демократичної політичної культури та демократичних традицій українського суспільства.

У підсумку зазначимо, що дослідження проблем становлення та політичної інституалізації середнього класу в сучасному українському суспільстві є однією з першочергових тем у контексті осмислення демократичних модернізаційних процесів, які переживає наше суспільство. Так, наявність сильного середнього класу, його політична активність свідчать про позитивні зрушення, тоді як скорочення його чисельності та відсутність помітного впливу на політичне та економічне життя виступає показником нестійкості політичної, економічної та соціальної ситуації в країні.

Література

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М., – 2003. – С.49.
2. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. Изд. 2-е, доп. И перераб.: Учебник для вузов. М.: Логос. – 2000. – С.248.
3. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив. За заг. Ред. А.Колодій. – К.: Вид-во „Ай Бі”. – 2004. – С.50.
4. Липсет С.М. Сравнительный анализ условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. – 1993. – №3. – С.9.
5. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю.Н.Пахомов, С.Б.Крымский, Ю.В.Павленко и др. Под ред. Ю.Н.Пахомова. – К.: Наук. думка. – 2002. – С.427.
6. Бабкина О.В. Роль государства в реформирующейся политической системе // Персонал. – 2002. – №4. – С.37.
7. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив. За заг. Ред. А.Колодій. – К.: Вид-во „Ай Бі”. – 2004. – С.59.
8. Хейвуд Э. Политология / Пер.с англ. под ред. Г.Г.Водолазова, В.Ю.Бельского. М.: ЮНИТИ-ДАНА, – 2005. – С.307, 309.